

אליהו רובין

יהודי מונקאץ' בזמן מלחמת-העולם השניה

אליהו רובין נולד בשנת 1897 בקוריטה, מחוז שאריש. למד ב"חדרי", בבית-הספר העממי היהודי, ובבית-הספר הריאלי בבודאפשט. אחר פרוץ מלחמת-העולם הראשונה גויס לצבא. למד בישיבת הרבי מהונסדורף וסיים את בית-הספר הטכני הנבחר בפראג. באוניברסיטה הגרמנית שם הוכתר בהואר, "טולטור-אינג'ניור" והורשה להורות מתמטיקה ופיסיקה בבתי-ספר תיכונים מ-1925.

הרצה בגימנסיה העברית במונקאץ' בהנהלתו של ד"ר חיים קוגל ז"ל, ועם עלייתו של זה לארץ-ישראל קיבל עליו להתנדב רובין את הנהלת הגימנסיה עד לכניסת הגרמנים בשנת 1944. אחר כיבוש קארפאט'הרוס בידי הגרמנים גורש עם אשתו לאושוויץ.

גם הוא, גם אשתו וגם בנו ניצלו ופלו ארצה. בארץ שימש כמורה בגימנסיה, מוריה בתל-אביב וכמהנדס במחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית.

תנועה ציונית בעיר חסידיים; גירוש ומחנות-ריכוז

מונקאץ'

יום ה-10 בנובמבר 1938, כאשר השלטון עבר מידי הציכים לידי ההונגרים, הביא עמו שינוי יסודי בעירנו מונקאץ'. יום לפני-כן עזב את העיר ידידי ד"ר חיים קוגל ז"ל, מנהל הגימנסיה העברית (לימים ראש עיריית חולון). לאחר שנטר ליד את הנהלת המוסד, שבה יקר היה ללב מאז חיוסדו בשנת 1924, ואשר הכשיר את תלמידיו לחיי תגשמה בארץ-ישראל.

רשמית נמשכו הלימודים כמוסדנו עד ה-3 בנובמבר 1938. בו ביום נשלחו התלמידים לבתיהם. רובם של המורים התפזרו. נשאר במקום א. ברלפין

(בריאולקן), י. מורכאי, הגב' לייכטר-פיקסלר, הגב' א. רוברל-לינדנבאום, א. סולה, נוימן וכותב טורים אלה. אף מנהל בית-הספר העממי, חיים גרבר, נשאר על משמרתו עד עלייתו ארצה בשנת 1939. בצו הראשון מטעם המושל הצבאי ההונגרי היה כתוב מפורשות, שעל כל מוסדות התרבות להמשיך בעבודתם, אם כי הדעה הכללית ששררה אז היתה שהשלטונות ההונגריים יחסלו לגמרי את רשת החינוך העברי. לתמיחתי, יעצו לנו אנשי הקוראטוריון של הגימנסיה (ד"ר זאב שטרנבך, ד"ר שמעון שפיגל ומשה גולדשטיין) להפסיק את הלימודים, היות והם אינם רוצים להמשיך לשאת באחריות למוסד. ב„סוד" גילו לי, ששוחחו עם לאיש ווארי, ראש-העיר החדש (שונאו המושבע של ד"ר קונל) והוא מתנגד להמשיך הלימודים. עלי-פי הצעתי החליט הבריהמורים להמשיך עלי-אף הכל ולשם כך באנו בדברים עם ווארי ועם מושל העיר וקיבלתי רשיון נסיעה לבודאפשט. בסוף דצמבר חורתי ובידי רשיון המאשר את לינאליות הגימנסיה מאת המוניסטריון לדה ולהשכלת של הממשלה ההונגרית לפי הפקודה מס' IX (112.621/1938), בו בוטן כאשר ממשלת הונגריה קבעה חוקי „נומרוס קלאוזוס“, הבאים להגביל את השתתפותם של היהודים בחיי התרבות. הם השתכנעו, משנוכחו לדעת שהתלמידים המסיימים את הגימנסיה לא יישארו בהונגריה, אלא יעלו לארץ-ישראל... ושוב נפתחו הגימנסיה העברית ויתר בתי-הספר העממיים העבריים בכל תת-קארפאטיה בבנייניהם הנאים. גוספו עליהם בית-ספר אזרחי לנערות במונקאץ ובית-ספר אזרחי לנערות ולנערים בעיר הוסט. בגלל ה„נומרוס קלאוזוס“, שלא הרשה לבוגר יהודי להמשיך בלימודיו בבתי-ספר גבוהים בהונגריה, התנגנו שיעורים כלליים קדם-מקצועיים, הקימונו מעבדה לתעשיית מתכת, לייצור צעצועים, לנגרות, לנפחות ולראדיו-טכניקה. כמו-כן הקימונו כיתת-בנות ללימוד מלאכת-יד.

נוסף על אופיו העברי של מוסדנו, הבדילה אותו זמרת המקצועות המיוחדים האלה מכל שאר בתי-הספר התיכונים בהונגריה ובייחוד משתי הגימנסיות שבבודאפשט ובך-ברצן.

פעילותו התקינה של מוסדנו נמשכה עד סוף שנת-הלימודים 1943/44. ב־19 במארס 1944 נכנסו הגרמנים לבודאפשט והעבודה במוסדנו נמשכה ממש עד לפני הגירוש הכללי, באמצע מאי 1944. עד אותו זמן, במשך שנות מלחמת-העולם השנייה, היתה הגימנסיה במונקאץ היחידה פאירופה כולה ששפת-ההוראה הרשמית ברוב המקצועות בה השפה העברית!

מהתקופה ההיא מן הראוי להזכיר דבר נוסף, שעוד בשנת 1939 משנתחדשו הלימודים בגימנסיה, פניתי אל הרב-דמתא מר ברוך רבינוביץ והצעתי לו לקשור יחסים ידידותיים עם מוסדנו, באשר השתנו התנאים: הוא הרב הצעיר בעיר ואני המנהל החדש של הגימנסיה ואני אינני רואה כל יסוד להמשיך היחס העוין כלפי הגימנסיה. הוא אומנם לא קיבל את הצעת „השלום הפנימי“ וסירב לבקר במוסדנו, אבל הבטיח לא להתערב בעבודתנו. הדגיש, שקיים הבדל גדול בין שיטת בית-המדרש שלו לבין הגימנסיה. על כל פנים, אסור לו לטשטש גבולות אלה.

רב ספורטס זה של קהילת מונקאץ היה מקורבנותיה הראשונים של העיר, שב־28 ביולי 1941 גורשו מביחם לפי פקודה כללית של הממשלה לגרש את כל

היהודים שמוצאם אינו מהונגריה, לטחורת, ביום השבת, ראיתי בעיני איך עלה הרב, מקלייכסוף בידו ואתו בנו הקטן, אל קרוז-הבקר. הלך בגאון ואתו משפחות רבות: סגל, פוקס, קליין, ליפרמן ועוד. מאלה לא חזר איש, פרט לתלמידתי צפורה ליפרמן (כעת בישראל), שהוחזרה מטטאניסלאבוב וניצלה בדרך שלא, והרב רבינוביץ ובנו, שמשנודע במקרה שהוא נמצא ביאנלניצה-ציריטקוב נשלחו למענם שליחים מיוחדים — כמדובן, גויים — וכומר נוצרי הסתיר אותם עד עבר זמם.

בטשפתנו

בשנת 1940, כאשר גוייסתי לצבא ההונגרי, לא הורגשה בו כל אנטישמיות. הייתי בין „משחררי“ קרמרדש-סיגט (משלטון רומני — להונגרי), בפלוגת חיל-התנדבות של מוקימי פונטונים (גשרי סירות). את הגשרים על נהר טיסה הקימונו אנו אנשי הפלוגה, היו אתי עוד כמה יהודים. כפי שנודע לי מפיו של ד"ר פריד אבריש, ראש הציונים בעיר זו שאתו רעם משפחתו באתי במגע, האוכלוסיה היהודית במרמרדש-סיגט לא שמחה במיוחד ל„שיחזור“ הזה.

כשנתיים שרר שקט יחסי בין יהודי הונגריה; המדובר הוא בנתיני הונגריה. לפני חג השבועות של שנת תש"ב (1942) קיבלתי את הגלויה האחרונה מאת אמי בת ה-80 (ליתר דיוק 81), אשר התגוררה במקום הולדתי, קורימה, ליד העיר ברטפלד-ברדייב שבסלובקיה. בגלויה זו הודיעה לי ששודדים רעולי-פנים, כנראה מבריוני השקצים, התגפלו עליהם בלילה ושדדו מהם את כל התכשיטים, כסף מזומן וחפצים יקרי-ערך. היה זה, כנראה, זמן קצר לפני שגורשו לאושוויץ. באותו זמן קיבלנו ידיעות מעציבות מכל ענפי המושפחה, שכולם התגוררו בסלובקיה. אחותי הגדולה שרה-רחל האלד, שגרה בסציבצה, הודיעה לי שהיא שולחת אלינו למונקאץ את בתה בת ה-16, היות ונספרו שמועות שאת הבחורות מגרשים לפולין. אבל היא לא באה; כל משפחתה שולחה לאושוויץ. שיטה בנים ושתי בנות היו לה לאחוזי. אחי הגדול בצלאל, שאף הוא התגורר באותו מקום, שולח לעבודת-כפיה באיזור לודו. כמה פעמים שלחנו לו חבילות וכסף, אולם לא קיבלנו כל תשובה, ועל כן הפסקנו לשלוח. משפחתו, אשה וארבעה ילדים ניספו באושוויץ.

משגייסתי אף אני, ביולי 1942, ונשלחתי למתנת-עבודה בהרי גיימאש שליד גבול רומניה-טראנסילבאניה, ממילא ניחק הקשר המשפחתי הרגיל עם אחי. מקום-הריכוז היה בשפשי. משם נשלחו הטראנספורטים, מי לפולין ומי לגבול רומניה. כרתנו עצים ביער והתקנו עמדות צבאיות בהרי הקארפאטים הרומניים. באותו מקום נשארנו עד דצמבר. גרנו באסם רעוע והקור היה גורא. משם נשלחנו לסולנוק לעבודת הנחת מסילת-הברזל של סאיל. באביב 1943 חזרתי למונקאץ. אשתי סיפרה לי כי אחי משה-חיים שגר בבראטיסלאבה (פרשבורג), כתב וביקש שנסדר בשבילו תעודות משטור-אלית-איתל, היות והוא התגורר שם לפני-כן. משום שאשתי לא יכלה לסדר לו את המיסמכים ואני לא הייתי בבית היא כתבה לו שיבוא ללא מיסמכים, כי רבים הם הכאים בלי תעודות. בינתיים עבר הזמן ואף הוא נלקח יחד עם אשתו לאושוויץ. אומנם סודר בשבילו

טרטיפיקאט, אבל זה נמסר לאיש אחר ששילם עבורו במשרד הארצישראלי בבראטיסלאבה, כסף מלא".

אחי יחזקאל-שרגא, הצעיר ממני, הסתתר כיער בסביבת מדויאבורצה, מקום מנודי האחרון בסלובקיה. הוא נתפס ב-17.5.1942, וכנראה הוסגר על-ידי גוי בשם קראינק, שפעם היה שותפו לבית-מרוח בתחנת-הרכבת במקום. קראינק זה היה סקד-רכבת וסופר עליו שלאחר גירוש היהודים קנה הרבה חפצים ורהיטים באופן "רשמי".

אחותי ינטה, שהיתה נשואה לחזקת שנברגר והתגוררה בגוטה שליד פרשבורג, נשלחה אף היא עם משפחתה לאשוויץ, אך בתה פסי ובניה ברוך ושמואל חזרו מתחנת-ההשמדה. רק בן אחד, נפתלי, נספה.

משבעת בניה של אמי — המיטת בנים ושתי בנות — נותרנו רק דוד, שחי אז באמריקה, ואנוכי.

ניתן לתאר את הטראגדיה של אמי: נולדה בעיירת קוריסה, גדלה והתחננה שם, שם נישאה לבעלה ושם היה אתר חיים מאושרים עד יום מותו בשנת 1936 (בגיל 80) במשך 62 שנים, וזכתה לבנים, בני-בנים ונינים. ובהגיעה לויקנת מוסלגת של 81-82 שנה — אותם בני המקום כיניוהם חיתה שנים כה רבות, אותם גויים בריוני קוריסה שודדים אותה ואת נכדתה המתגוררת יחד איתה עם משפחתה, ומגרשים אותה טביתה. כנציגן מגרשים את בניה מרחבי סלובקיה ו...טובילים אותה ואתם עם בני-ביתם לאושוויץ, ל...משרפות. שרשרת של ארבעה דורות! (אגב: משפחת אמי, לבית זונגשיין, התגוררה במקום זה לכל הפחות משנת 1800. וזקתילה בקוריסה קמה בערך בשנת 1750.)

לפני הגירוש

עם כניסת הגרמנים לבודאפשט (19.3.1944) ירד האסון על יהודי הונגריה. מהר מאוד התחילו לבצע את "עבודתם" באותה דייקנות גרמנית ידועה. גם כאן הצינו, בלא פחד אכזרי, את פעולות ריכוז היהודים. הגרמנים פלשו לכל רחבי הונגריה ובכל מקום אירגנו קבוצות טרור, וכבר נשמעו "בשורות" על יהודי שהוכה מכות-רצח, על יהודי שנתרג, על יהודים שהושלכו מתוך הרכבת תוך כדי נשיעתה ועל שילוחי יהודים למחנה בקישטארצ'ה.

בימי הפסח היה כבר המצב במונקאץ מתוח מאוד. התחלכו שמרעות, שהגת יקיטו "מחנות" בעיר, כעבור ימים מיספר אכן נהרו אל העיר יהודים מכל הסביבה ברכב וברגל ומטען חפצים חיוניים אתם. ריכוזי יהודים כאלה אורגנו בכל עיר גדולה בכל רחבי הונגריה.

בחג הפסח החלטנו למסור את בננו היחיד, עמוס, לגרמני הנוצרי יוזף שטראוס, אשר בנו יוזף למד פעם בניסנסיה העברית. באסרדיחג ליווינו אותו עד למרחק מסויים מבית משפחת שטראוס, כדי לא לעורר תשומת-לב, נפרדנו ממנו ומסרנו אותו להם. למשפחת שטראוס שילמנו מראש עבור כשישה חודשים. כנציגן מסרנו להם אייאלה חפצים יקרי-ערך, מלבושים ולבנים.

יהודי מונקאץ' בומן מלחמת העולם השנייה

אומנם אשתי התנגדה בתחילה להוציא את ילדנו מדינו, אך משהתייעצנו עם ידידי עורך-הדין הצעיר ד"ר כ"ץ, הוא תמך בכך בתוקף: „אם יש לכם אפשרות כלשהי להסתיר את הילד — עליכם לעשות זאת! כי זאת היא פרטיה ראשית” — השלימה עם המעשה. ביום 19.4.1944, כאשר הוקם הגיטו במונקאץ', היה כבר ילדנו בידיים בטוחות בבית שטראוס הגרמני!

גרמני זה, יוזף שטראוס, מנהל הרכבת בקו מונקאץ'—פולין, היה אדם מעניין מאוד. אשתו, קרגרטה דובאי, מוצאה היה ממשפחה הונגרית מיוחסת (משהו בדומה לדוכסים). הם גרו לא הרחק מאתנו. משלא קיבלו את בנו לא לגימנסיה הציכית ולא לרוסית — בא להתיעץ אתי. הצעתי לו לשלוח את הבן אל הגימנסיה העברית. הנער עמד בבחינות-הכניסה וכמשך שלוש שנים היה תלמיד מצטיין. מכאן יחסי הטובים עם המשפחה הזאת. (אגב: פעם סיפרו לרוב של מונקאץ' שתנה תלמיד הגימנסיה העברית רוכב כשבת על אופניים ברחובות העיר. זה אומנם חיה נכון, אך התלמיד היה שטראוס הנוצרי...) יוזף שטראוס ידע יידיש על בוריה וכשדיבר בשפה זו חשבוהו רבים ליהודי.

אני פניתי אליו גלויות: „אתה איש נבון. יש בידך לעשות לי טובה ולהציל את ילדי; ואם תתבונן — תבין שילד זה יוכל אי-פעם להציל את נפשך!” הוא היה איש פיקח והבין היטב את דברי. ידע שהגרמנים לא ינצחו במלחמה. הסכים ואמר: „בבקשה, ברצון. אני מקבל את בנך אלי — ואל תדאג!” (וכך היה: בתנורי למונקאץ' אחר השואה — הצלתי אותו מידי הרוסים ולא גלה לסיביר כשאר תושביה הגרמנים של מונקאץ'. עליפי הצעתי שלה את בנו לבודאפשט, ובמשך זמן מסוים היה שם מדריך ב...הכשרה ציונית...)

מזר: המיספר 19, גזרת במוח. ב־19 במאוס 1944 נכנסו הגרמנים לבודאפשט. ב־19 באפריל אותה שנה הקימו את הגיטו במונקאץ' וב־19 במאי כבר עזבנו את העיר ברכבת לאושוויץ; ואותו מיספר 19, חוזר ובא עוד פעמים מיספר.

ה־19 במאוס 1944 יום שבת היה. במוצאי-שבת בא אלינו מיקי (חברו של בננו עמוס), בנו הקטן של הרופא ד"ר שמעון שטיינל, וסיפר: „משהו התרחש בבודאפשט ותוצאות הטובות תהיינה מרוב זה. אבל זהו סוד ואל תספרו לאיש”. ילד זה היה רק בן 11 ולא שמנו לב לדבריו, מכיוון שבימים ההם התהלכו כל מיני שמועות — והוא סיפר מה ששמע מתוריו, כי בביתם היה טלפון. אבל למחרת, ביום ראשון, התהלכו כבר היהודים קודרים ומודאגים; ראו את הסכנה קרבה ובאה ואין ולו שביב-אור שיאיר באופק.

נודע שאסרו את יהודי בודאפשט העשירים; כמו־כן אסרו יהודים שנשעו ברכבות ובמיוחד את אלה שהגיעו מכל קצווי הונגריה והצטופפו בבית-הנתיבות בבודאפשט. כולם נלקחו למחנה בקישטארצ'יה. באותו יום יצאה הפקודה האוסרת על היהודים את הנסיעה ברכבת, אלא אך ורק ברשיון מיוחד; כן אוסרת היא עליהם את הטימוש בטלפונים שלהם. נוסף לכך לא נמסר להם יותר הדואר הרגיל. גזירות אלו ניתכו על היהודים בוו אחר זו וביצוען היה קפדני ביותר. למען הכר

את היהודי — אילצו אותם לתפור על השמלה או על המעיל טלאי בצורת עיגול כתום. אחרי זמן־מה החליפו אותו ב„מגן־דוד“ צהוב. ימים מיספר עוד נמשכו העסקים „כרגיל“, אבל על כל צעד ושעל הושטו מכשולים וחיי המסחר הוכרחו להשתק לגמרי.

נגזרו גזירות חדשות: החרטת הדירות הטובות של נכבדי העיר, סינוים של היהודים ממיספר רחובות ראשיים, ולבסוף: ריכוז כל יהודי מונקאץ ברחובות מסויימים — ויקם גישו והוקף בגדר־תיל. כבר בימים הראשונים נאלצו העניים לאכול בבית־התמחוי ובמשך הזמן התאספו שם לאט־לאט כל שכבות העם.

אחת הפקודות הראשונות היתה שעל היהודים שאינם מתגוררים באופן קבוע במונקאץ לעזוב, תוך מיספר ימים, את העיר ולהחזיר למקומות־מגוריהם הקבועים. התלמידים מעיר הסביבה או מהכפרים חזרו לבתיהם, הנוגרים לא ידעו כיצד עליהם לפעול: להישאר במקום ולהמשיך בתוראת או לעזוב ולנסוע. קיימנו את הישיבה האחרונה של מורי הגימנסיה העברית בבית החברת־קדישא (כי הבניין הראשי של הגימנסיה החרם לבית־חולים צבאי). החלטנו שעלי־אף הכל נמשיך ונקיים את בחינות הבגרות, אך נסיים את שנת־הלימודים כבר באותו חודש (מארס 1944).

אבל המאורעות באו בזה אחר זה במהירות מבדילה, מבלי שניתן היה לראות את העומד להתרחש. מונקאץ באת תחת פיקוד צבאי גרמני, מכיוון שהחזית לא היתה רחוקה מהגבול ההונגרי. הוכרו מצב חירום.

המפקד הגרמני הזמין אלי את פרנסי הקהילה ואת הרבנים והודיע להם „רשמית“ שאין להם מה לפחד. עליהם רק לציית לפקודות — ותו לא. הוא ציפה על אנשי הקהילה להקים „מועצה יהודית“ (יודנראט) ולבחור בנציג שיהיה המקשר בין הקהילה לבין השלטונות. הוא דרש למסור לו את שמות הנציגים, ראש הקהילה בזמן האחרון היה הרופא ד״ר פטר זולטאן, שלפי החוק ההונגרי היה בעל זכויות מיוחדות (במונקאץ) היו כעשרה יהודים בעלי זכויות מיוחדות. בגלל הצטיינותם כמלחמת־העולם הראשונה נותר היה להם להתהלך בעיר ללא סימן־ההיכר הכתום ועוד). אל המועצה הוו הצטרפו גם מהגרים העיר אורטוש, אינג' שטייר והסוחר הידוע זגלשטיין. האחרון היה נציג הקהילה כלפי הגרמנים (וכפי שנודע לאחר זמן, היה נאמן ומסור להם למעלה מהגדרש, משום שהגרמנים הבטיחו לו שלא ישלחו אותו ואת משפחתו מן העיר, אלא למחנה־עבודה...). איש מחברי המועצה לא חשד בוגלשטיין שהוא יהיה מלשין וימסור על המתרחש בין חברי היודנראט ובקהילה לשלטונות הגרמניים.

בינתיים הקימו הגרמנים שני מחנות: אחד בבית־החרושת ללבנים, „שאיביץ“, בקצה הדרומי של העיר, ואחד בבית־החרושת ללבנים „קאלוש“, בקצה הצפוני של העיר. המועצה, שלפי צו המפקד הגרמני היתה אחראית לביצוע הפקודות, התחילה מרכזת במחנות אלה את יהודי הסביבה ואת עשירי מונקאץ.

בבית־החרושת קאלוש היתה פלוגה מיוחדת של אנשי־ס.ס., שכנראה תפקידם היה לגרום עינויים וייסורים לאי־אלה מנכבדי העיר. ראיתי אותם מאלצים את עורך־הדין ד״ר בלוך, שהיה כבר בן למעלה משישים, לתרגל תרגילים צבאיים:

לכנה כבדה בכל אחת מידיה והוא אנוס לצעוד בצעדי צבא בתוך ביצה, לעלות על תלולית ולרדת, להרים ולהוריד את ידיו עמוסות הלכנים, ולפקודת אי.ס.ס. ליפול ולקום, ליפול ולקום בתוך המדמנת, ומהר-מהר... ממש עד יציאת הנשמה. עיניים כאלה סבלו גם ד"ר פטר ואינג' אורמוש, שניהם יהודים, „בעלי זכויות“. „חסאם“ היה כי רצו להתפטר מחברות ביודנראט — וגלשטיין מסר על כך לגרמנים. (אגב: אומרים שגלשטיין זה חי היום בדברצן שבהונגריה.) מעשירי היהודים ישבו כבר אז במאסר, בין הראשונים, הסוחר הסיטונאי בכלי זכוכית וחרסינה מרמלשטיין, ויו"ר הסתדרות בתי-הספר העבריים בתת-קארפאטיה זליג ברנר. (אך גבי מרמלשטיין, באנצ'י, הצליחה להימלט יחד עם שני בניה ואחותה מבית-החרושת; כעת הם באמריקה.) כאשר יצאה הפקודה על פינוקם של הרחובות הראשיים שבעיר והקמת הגיטו — נצטוו היהודים לבנות בעצמם גדרות חומות מסביב לגיטו, ובהן שערים, לבל יוכל יהודי לעזוב. לשם כך נבחרו כ־300 צעירים, שנאלצו להרוס את הגדרות שבין הצרות-הבתים, לאסוף את לחות-העץ במקום אחד ואחרי-כך להקים מהם את „חומות-החסגר“. הגיטו הפך להיות חצר גדולה אחת. מטרת הגרמנים הייתה ברורה: א. היהודים לא יוכלו להסתתר בקלות; ב. כבוא הזמן קל יהיה לרכוס במקום אחד.

במשך ימי הפסח, ימים ספורים לפני הקמת הגיטו, עברו חיילי הווארמאכט (לא אנטי-ס.ס.), בעיר והחרימו דירות. גם אנו נאלצנו לסגור את חדרי-המיטות שלנו לשלושה חיילים. אלה באו משטיר שבאוסטריה, והיו חיילים מצטיינים. הם סיפרו שבבית-הספר לימדו אותם שהיהודים הם אוכלי-אדם, וכשראו בפעם הראשונה יהודי לא האמינו למראה עיניהם שהיהודי הוא בן-אדם ככל האנשים. אחד אמר שכדבר „אחד“ עבר היטלר את הגבול והוא ביחסו ליהודים. הוא הביא משל: „כשהחזיר פורץ לגן-הפירות, אין הוא מסתכל לצדדיו אלא רץ מהר בכיוון למדמנה ונוכר בורכוביתו בתוך האשפה. כך גם היטלר מתנהג עם היהודים. אינו בודק, אלא רואה אך זרק את הפסולת ולפי זה הוא מוציא משפט על כל היהודים. הלא בכל עם ועם ישנה פסולת...“ בבית, בחיים האזרחיים, הוא פקיד. לא רציתי להתווכח אתו, אבל ראיתי שיש תבדל בין חייל הווארמאכט לבין איש ה־ס.ס. על תבדל זה למדתי כבר באחת השבתות שלאחר הפסח. שהיהודים קראו „השבת השחורה“.

אנטי ה־ס.ס. הופיעו, ריכזו את כולנו בחצר בית-המדרש הגדול ודחסו לשם כל מי שנקלע בדרכם. פקדו לא לזוז והפילו עלינו פחד-מוות ברוביהם הדרוכים. גורלי היה בין אלה שנכנסו לחדר הגדול של בית-הרין הרבני. כל מי שלא הסיר את כובעו בלי פקודה מוקדמת, קיבל מכות נמרצות. לחדר זה נקלעה גם ידידתה של אשתי, גבי אייזנברגר, ומרוב פחד התעלפה ואסור היה לגשת אליה ולעזור לה. משם בחרו אחרי-כן במיספר אנשים לעבודה. חייט אחד ניסה לברוח דרך החלון ונורה בו במקום. חלק מהאנשים נלקח לבית-המדרש הגדול ושם נצטוו לשיר את „תקוות“. דווקא בבית-המדרש הגדול של מונקאץ' הכריחו הגרמנים את היהודים, ורבים מהם חרדים ואנטי-ציונים, לשיר את „תקוות“ וכ... גילוי-ראש!

היה זה לעג השטן. היהודים נצטוו להרוס ולשבור את הספסלים, את השולחנות ואת „העמודים“ שבבית-המדרש. אני ועוד אחרים נלקחנו להביא חומרי-ברזל מתנתו של „קליין מארי ובנו“, בהנהלתו של בנו; וכך ניצלנו ממוות ומבוזיונות. „יום שאר“ זה נחרת היטב בזכרונו.

מיספר ימים לאחר-מכן נצטוויתי לעבד תוכנית של מגדלי-עץ, שגובהם 10 מטרים, בשני בתיה-החרושת ללכנים. מגדלים אלה שימשו צריחי שמירה ותצפית לשוטר המשגיח שאיש לא יוכל לברוח מהמקום. המגדלים הוצבו בארבע פינות המחנות.

לאחר שביצעתי את העבודות האלו קיבלתי כ„שכר-עבודה“ את המכות הראשונות מידיו של מפקד השוטרים. השוטרי-הצופה סיפר לו שהנה אני אוסף ידיעות מהנעשה במחנות ומוציא דיבתם החוצה. והאמת היתה זו: איש אחד מן הסביבה ביקש ממני למסור לקרובו הנר כמוקאץ' שהוא נמצא בבית-החרושת. אני רשמתי לי את שמו של הקרוב. המפקד סילק אותי, יחד עם קבוצת העובדים שמדי יום היו באים אתי, מהמחנות. משיצאנו נצטוונו לשיר שירי-לכת הונגריים. אחר-כך הוצבתי, כמתנדס, ביחד עם איננו סאנט ובהשגחתו של המתנדס שסיר, שהיה „זקן-היהודים“. תפקידנו היה לפקח על כל העבודות בעיר שנאלצו היהודים לבצע תוך כדי הקמת הניטו. הפיקוח היה קפדני. ב„לשכת-העבודה“, בהתלתו של המורה ירמיהו מורבאי, מנהל הנימנסיה דאז, היו סקידים ורשימות, שעל-פיהן ניתן היה לבדוק מי ומתי ואיפה כל אחד עובד, ומה תפקידו. על כן היה עלינו להשגיח היטב ש„חומות“ הגיטו, אותן מהיצות-עץ, תהיינה בנויות כהלכה. בחומות אלו היו עשרת שערים. אבל כל העבודה הזאת, הריסת הגדרות שבין חצרות-הבתים ובניית החומות והשערים, היתה לשווא. היתה נחוצה רק לשניים—שלושה שבועות בלבד. בבוקר כהיר אחד, בשעה חמש, הפירו הו'אגדארמים ההונגריים את כל יהודי הניטו. נתנו לנו שהות של כחצי שעה לאריות חפצינו והובילו את כולנו לבית-החרושת ללכנים „שאיוכוצ'“. בדרך רצחו את הסוחר שינפלד ומיספר יהודים נוספים. גם כאן נשארו רק מיספר ימים בלבד.

יש לציון שהיו מקרים שקבוצים גויים התבחנו בסדר גמור, עד כמה שאיפשר להם זאת המצב המסוכן שהשתרר בגלל לחצם של הגרמנים והלאומנים ההונגרים הנאצים. כאשר חנויות היהודים עברו לידי הגויים, עשו אי-אלה יהודים הסכמים חשאיים אִתָּם. אי-אלה גויים היו מביאים מאכלים מיוחדים ליהודים רבים הכלואים בבתי-החרושת ללכנים; סמוכן, כל זמן שמוותר היה עדיין להכניס מזון למחנה. גויים רבים קיבלו לשמירה חפצים יקר-ערך, בנדים, מכונות וכדומה. אומנם, לא נתעלם מהם הסוד לאן מובלים היהודים ומהי מטרת השילוחים— אבל היות ואחרי מפלת הגרמנים היו גויים שהחזירו את החפצים שניתנו להם להחסנה עד יעבור זעם, יש להניח שהיו בהם כאלה שלא לטשו עין לבצע-כסף ולא ערכו חשבון ציני, אלא גילו יחס אנושי; לפעמים אפילו עד כדי סיכון עצמי. סמוכן, שרבים-רבים מאוד מהם שמחו לאידם של היהודים.

בהיותנו בניטו הניעה ועדה מבודאפשט, שאליה הצטרפו משתפי-פעולה עם הגרמנים מנכבדי הנוצרים המקומיים, עברה בכל בית יהודי ודרשה למסור לידה

את כלי הכסף והזהב והפצים יקריי-ערך, זו סקודת הממשלה והמסרב — דינו מוות בו-במקום. כאישור תמורת אותם כלים יקרים נתנו איוו פיסת-נייר שכתוב בה שנתקבלו הפצים אלה ואלת, ותו לא. ככה המסו עמל יחדי של שנים וחזרות.

כמובן, היו גם יהודים שהצליחו להטמין בעוד מועד את רכושם בתוך קירות או בבורות בחצר, אבל זה היה דבר נדיר מאוד. יש להניח שגם כיום ישנם עדיין באי-אלה מקומות מטמונים מוסתרים שכוחים, כי הרי מעטים מאוד חזרו מהגיהינום וממספחות רבות לא נשאר אפילו שריד — ומי יודע מי מצא או עוד ימצא עמל-שנים טמון זה?...

איני יכול שלא להזכיר את האווירה ששלטה אז באחת: אולת-יוד, דכודך, לילה לפני הגירוש אל בית-החרושת ללבנים, מולם השים בסכנה הקרבה ובאה. אך ראשי היהדות הרבנים, מוצאים תגובה אחת ויחידה: מצווים להדליק נרות... בנרות נגרש את הרעה מבית-ישראל... ואנו הולכים לקבל את פני הרעה, ומנהיגי העם אינם. האירגונים הגדולים אינם — לא הסוכנות, לא הקונגרס היהודי העולמי, לא הג'וינט... מבודאפשט לא באו שליחים לערץ צפת, אומנם הגיעו שניים — שלושה שליחים, אך למען הציל את בני משפחותיהם הגיעו. נודע לי ש,השומר-הצעיר" באו והצילו חברים בודדים, מ,המזרחי" לא הגיע איש. שליחי העם אינם... וההמון הגדול, רובו ככולו, האמין שהוא נשלח לעבודה... הוא אומנם לא הבין מה ישו שם הזקנים והחולים... המצב עגום מאוד, טראגי. אנו, יחודי מונקאץ', נעזבנו לנפשנו ו,מוסר" אחד (תמלשין וגלשטיין) הוא בא-כוחנו כלפי הגרמנים...

מוזר, הגרמנים פחדו שהפעלים הבאים כל בוקר להריסת הגדרות, הקמת החומות ובניין השערים, יתארגנו נגדם ויקטרו עליהם; לכן השגיחו בשבע עיניים על כל גיע וזיע של העובדים. חששם נבע מתוך כך, שרובם של העובדים ובייחוד מארגני העבודה, היו קציני-צבא לשעבר. אבל הם היו בלי כל נשק בידם! איש לא יכול היה אפילו לחלום על התנגדות מזוינת ומאורגנת. (מי הוא האשם בכך? מי צריך להכות על חטאי?)

בגישו גרנו בצפיפות רבה. בדירה אחת התרכזו כל קרובי המשפחה והמכרים, כל אלה שסונו מדירותיהם כרוזבות הראשיים. בדירתנו, בת שלושת החדרים, גרו תשע משפחות. גבי גיוטשו איזנברג, גבי דייר אירמה שולץ, אשת אישטוואן גלירס, ברגר ואשתו לילי נוימן וכנס טיבור, קירטנר ואשתו ובתם מאריקה, גבי רוברל לוציה סברין, גבי כירנבוים ובעלה דוד, העוזרת ברטה, גבי אילונקה מרמלשטיין, העוזרת סרין, גבי וייס עם בנת.

ילד זה, שפיקה היה, אמר פעם: „לא טוב שהמבוגרים מנתלים את העולם... המיד הם מוליכים למלחמות... מוטב שהילדים יעמדו בראש הנהגת העולם ואז ישרוד שלום, כי ילדים מעוניינים בשלום"... הוא אמר דברים אלה ברצינות כזו, בכמחה כזו, שאולי כדאי פעם לנסות, לתת להם הזדמנות להנהיג את העולם?.. (וילדים כאלה נרצחו בידי החיות — הנאצים — למאות, לאלפים ולרכבות... השם יקום דמם!..)

רק ילד אחד חסר היה בדירתנו — כננו עמוס-יאיר. כולם שאלו עליו. ואני מבהל ונפחד הייתי עונה: „נסע לקייטנה... נשאר אצל הקרובים"...

יהודי מונקאץ' בזמן מלחמת העולם השנייה

מתנת אמנו מקוריטה, אשר נאלצנו למסור למחרימים מטעם הממשלה... ימח שמם וזכרם!...

האנשים בקרון ישנו או נימנמו ואנו לא יכלנו להירדם. התרחורים בסוד הכמוס אהנו לא נחנו לנו לנמנם... עמוס במקום בטוח... גם זו לטובה...

הרכבת נסעה בכיוון קאשה (קושיץ), שעל הגבול דאנו בין הונגריה לסלובקיה, שתי האויבות המסוכסכות ביניהן. השלטונות שהפעילו את רכבת-המשלוח לא „שמו לב“ לכל העניינים הכרוכים במעבר ממדינת אחת לאחרת, כגון: דרכונים, אשרות-כניסה, מכס וכדומה. כעת לא נזקקו לסידורים רשמיים אלה, יען בשנאת ישראל היו כולם מאוחדים.

בין הנבולות; בקושיץ

ברוך הבחנו שאנו קרבים לעיר קאשה ו„ידעיי-דבר“ טענו שבגלל תוסף דרכונים מובילים אותנו למסרות-הפחם ההונגריים בשאלגו-טאריאן. גם סיפרו שבאחד הקרונות נמצא סידורית-פילה ובו פתק שעליו רשומה „בשורה“ זו...

החום, הן בחוץ והן בפנים הקרון, היה ללא נשוא; והעלה את „קדחת“ המוסעים, שגם בלאריתכי היו מדוכאים. כל אחד תיח מצוייד במזוודות, צרורות וחבילות ובהם לכנים, מלבושים, ואפילו חליפה מיוחדת לעבודה, כמובן, ומיני מזונות צידה-לדרך למיטפר ימים. ה„מהדרין“ דאנו לזמן ארוך יותר וציידו עצמם גם ב...נקניק, לחם-ניקודים וצנימים (ויש שבשעה טרופה זו מצאו לעצמם היתר ולקחו אתם גם קתלית-חזיר, באשר... זה נשמר יותר ימים...).

התנונותם של הילדים שבקרון היתה למיפת. סקרניים, מנונסים לתוך עצמם, רדפו מבטיהם, מבעד לסדקי הקירות וחורי רשת-התייל שבאשנבים, אחר פיסת השמים, שרנע היתה מתגלית וחוזרת ונעלמת. בלא יורעים, ביקשו רחמים מהשמים ביקשו הצלה מן הסכנות האורבות להם, שלא הכירו בהן אבל חשו בהן היטב. אבל השמים ברחו וכך גם האדמה. הם נותרו כלואים בקרונות המחניקים הרוחרים אל הנעלם המאיים. הילדים שתקו, ובהתנהגותם זו, בסבלם השקט והמאופק, הקלו על סבלם של המבוגרים. הרי אלה, המבוגרים, ידעו היטב לאן מובילה הרכבת... מצוקת הילדים ומצוקת המבוגרים התמזגה והיתה למצוקה אחת כבדה ומעיקה...

בקרון עמדו חום מעיק וריח צהנה מבחיל. היה מחניק. מי-השתיה הלכו ואזלו ומים חרשים לא הרשו השומרים המוויינים להביא מהחנות-הרכבת, לידן עברנו. האנשים נאלצו לעשות צרכיהם באחד ממיכלי-המים הגדולים שהתרוקנו. אחרי-כך רוקנו אותו החוצה מבעד לאשנב הקטן, המרושת חוטי-תייל. והיה צער ובושה וכאב ורדודך הנפש...

בעיר קאשה קיבלנו סוף-סוף מים; ומיד ניתנה פקודה הטורה, שעל כל אחד למסור את דבריה-הערך הנמצאים ברשותו, אחרת — יונת בו במקום. כך נסחטת מאומללים שארית רכושם. רק מעטים העזו להשאיר בידם משהו מרכושם, או שהסתירו אותו בתוך גופם או שהבינו שזאת היא דרכם האחרונה ושוב לא היה איכפת להם.

עזבנו את קאשה ומיד בתחילת הלילה הגענו לקירבת הגבול הסלובאקי. הסתכלנו, אשתי ואני, אולי בפעם האחרונה בחיינו, לראות את סביבת מולדתנו (אשתי נולדה בסולבר שליד פריטוב, ואני — בסביבת הרחוקה, בקורימה). פתאום עלתה בי מחשבה נועזת מאוד: לברוח! אבל מיד סילקתי מחשבה זו. היה זה מעשה שלא ניתן היה לבצעו: הדלתות סגורות ומטוגרות; האשנבים קטנים ומרושטים בתייל; ו"כלי-עבודה" — כגון פטיש, משור, צבת, פצירה וכדומה — אין בידי... אשתי היתה מדוכדכת מאוד. ראתה את עיר הולדתה טוליבר. הוריה גורשו כבר מזמן מן המקום והבית ריק מיושביו. כעת אף אנחנו נמצאים במצבם, גם אנו מגורשים, אל עתיד לא ידוע ועם זאת ברור היטב לכולנו. הצער כירסם... אבל זכרנו את עמוס בנגו, היתה זאת נחמתנו שלפחות הוא נמצא בידיים בטוחות. התעוררה תקווה בלבנו, אולי עוד נחזור ונתראת... אולי אי-פעם...

בקרן הסמך לנו מתו שניים וילד אחד נולד...

מזמן ניתנה הפקודה למסור את כל המוסמכים האישיים. תעודותי היו בידי אשתי. את כתב והוסמכה שלי מאת שלושת רבנים שמה בין הלכנים, את תעודתי כמוסמך למדעים ולטוראת מתמטיקה-פיזיקה תפיתי מתחת לביטנה של טובעי, מתעודתי כמתגדס-ים עשתה אשתי פקק לבקבוק-מים האחרון שלנו ובתעודתי כמורה-לשפות ארוה התיכות גבינה. כמה שטרות-כסף תפיתי בחוך חליפת-העבודה החדשה (הרי נוסעים אנו לעבודה...) אותה לבשתי. הסתרתים במקום שאינו מצויר כל חשד. כך, "סילקנו" את המבשולים מדרכנו ואנו נוסעים, "שקטים", משוחררים מהפחד שמה ימצאו מהו פסול אצלנו.

גלגלי הרכבת משקשקים... נוסעים... נוסעים... לאן? אנו שקטים אך בלב מועקת... באותו לילה, ליל-שבת, התקרבו לגבול השני, הסלובאקי-פולני, בדרך מאורלוב לכיוון זוביסאנץ. את פני השבת קיבלתי בתפילות מתוך הזכרון, כי "סידור" כבר לא היה בידי. בבוקרו של אותו יום שישי, משהתפללתי עטור בתפילין ועטוף בטלית, העירו לי ש"תשמישי קדושה" הם ב, בל "ימצא" ו, הנמצא בידו — מות ימתי? אותו בוקר התפללתי כהם בפעם האחרונה... ובמו ידי אנוס הייתי לנרוק החוצה מבעד לאשנב את טליתי ותפילי ואת סידורי-התפילה. במו ידי זרקתי אותם ליער, ובגרזני חשתי מהנק... כאב בי לבי: להשליך תפילין? לא. לא מצאתי מנוח לרוחי הטוערת. כל תפילה השלמתי לחוד. בשקית התפילין, שהתארתי, השתמשנו לאיחסון מזון...

או פנה אלי אחד הנוסעים — הוא לא חזר, "משם" — בקול רם: "אדוני הפרופיסור (בצ'כיה קוראים כך גם למורים בבתי-ספר תיכוניים), אל נא יכאב לבך על המעשה הזה. את הטלית והתפילין שלי כבר זרקתי מזמן... אם ריבון העולמים רוצה שנתפלל בטלית ותפילין — לשם מה, בחר בנו מכל העמים להיות השעיר המשתלח... בידי הנאצים... אנחנו נשינו, ספגו וקנינו... מה תפילה אתפלל ובמה אודה לו על החסד והתועבת, שהוא מיטיב עמנו... הרי אבדה כבר כל תקוה להיות..." שתקתי. גם לא התפלאתי על יהודי זה, סברי הטוב, שלעתים קרובות היינו נפגשים בשעת התפילה, בבתי-כנסת שונים במונקאץ. בסוף אפר:

„ברוך השם... שבני... אחר סיימו את הגימנסיה העברית... עלת לארץ־ישראל... ואני חייב תודה גם לך... אך אני ואשתי ובתי נותרנו כאן לאבדון...”

לא התווכחתי אתו. ראשית כל, לא רציתי להוסיף צער על צערו, בשעת דחקו שהייתה גם „דחקו” ו„דחקנו”. שנית, אני לא זגנתי לאותה מסקנה. היה גנוז בי כוה־אמונה, האומרת כי קיימת הארמוניה אוניברסאלית המאחדת בתוכה גם את החיים וגם את הסבל שבהם. כוח נסתר זה נתן לי את היכולת להתעלות מעל המצב ה„סטאטי”, הרגעי... ונוסף לכך, ידיעתי הברורה שבני עמוס נמצא בידיים נאמנות במקום מבטחים חיוקה בי את האמונה בהארמוניה האוניברסאלית. האמנתי באמונה שלימה כי עוד נזכה ונתראה. הכוח הנסתר אמר לי: „הקשלא... דבר ז’...” אבל ההרהורים תכפו ובאו, על אף הכל... הרהורי־אמונה והרהורי־קיסרוג.

כלילה העוא התפללתי, כאמור, מתוך הזכרון. פסוקי הפילות התרוצצו בטוחי והקטעים השתרכבו זה לתוך זה „לכו נרננה... אשר בידו מחקרי־ארץ, ותועפות הרים לו”... וכוון, מבעד לאשנב המרושת ראיתי את הרי הטאטרה עוברים לפני הרכבת והם כה מוכרים לי... והמשכתי: „אל תקשו לבבכם... כיום פטה”... ואני מדלג מספוק לפסוק וממשיך: „נאמר עם חושי לב הם, והם לא ידעו דרכי”... ובאמת לא ידענו דרכי השם... לא הבינונו מה הוא רוצה מאתנו. מדוע הוא רוצה להביא אותנו כה מהר, ברמי ישינו, למנוחת עולמים... כך פירשתי תפילה זו לפי דברי אותו מקטרג... לא רציתי לעמוד אתו בוויסוח... והרהורים רודפים אחר הפסוקים ואינם מרפים. „...ישפט תבל בצדק ועמים באמונתו” או „במישרים”... ושאלתי את עצמי: ומתי ישפוט את העמים הרשעים האלה? וקיבלתי תשובה בקטע השני של התפילה: „ונקם על עלילותם”... ובכוונה עסקה אמרתי: „איש בער לא ידע ונסיל לא יבין את זאת”... „בפרוח רשעים כמו עשב... להקטנם עדיעו. והרם כראם קרני... וחבט ציני בשוּך, כקמים עלי”... כי ישר ה”... ולא עולתה ב”... ואני ממשיך ולפני עיני רוחי עולות המלים הקשות של „פגונא”... ושוב נתקשיתי לשאול: „כד עיל שבחא... אתפרשת מסטרא אחרא”... כלום תקם צריך לפרוש ולהתרחק מהסטרא אחרא אך ורק ביום שבת קודש ז’!... מזה הרי יוצא שבמשך כל השבוע תקם, כביכול, עושה יד אחת עם מחנה השטן, עם הסטרא אחרא — רחמנא ליצלן! המחשבות מנקרות כמזחי. אני עובר לתפילה אחרת, ואני שומע תשובה ל„שאלת”... „הקמרו לכם, פן יפתח לבבכם... וחרה אף השם”, והתפילות חולפות עוברות במהירות... האל הנפרע לנו מצרינו והמשלם גמול לכל אויבי נפשנו”... הרי, הרי, אמרתי בלבי: „העושה לנו נסים”... עכשיו הגיעה השעה שיחולל לנו נס, ולא יתן למזם רגלינו... וירא בניו גבורתו!... מלים... מלים... שברי פסוקים. המנוחה ממני והלאה. אצל המלה „בניו” חשבתי על בני ועל גבורת ה’. כעת עומדת מול עיני דמותו של בני. עד מה זקוק הוא, זקוקים כולנו לחסדי שמים!... ואני ממשיך להתפלל: „נקטר מעלינו אויב, דבר וחרב... וקטר שטן מלפנינו ומאחרינו”... וחנה מבעד לאשנב עומדות ומזדקרות אבנים לבנות, חצובות. אלה הם סימני הגבול הפוליטי האבנים הן כה לבנות והן מפחידות אותי. הן נראות כמו מצבות בבית־קברות. ופתאום

אליתו רובין

תלמה בי המציאות המרה, כאילו רק עכשיו ראיתיה: אלו הן המצכות לאנשים החיים עדיין, לכולנו, המובלים כעת באינ־מפריע על־ידי המשחית!
זמן רב לא יכולתי להתאושש ממראת־הסיוטים הזו, הזרי הטאטרה הגבוהים העוברים לפנינו הוסיפו על דכאוני. התעוררו כי זכרונות נוגים. לפני כשנתיים, אולי ביום שנות, עברה בדרך זו גם אמי היקרה בת ה־82. וגם אחי שלי עברו כאן, בוודאי עם שאר קרובי משפחתנו. את כולם הסיעו בדרך אומללה זו, ומאו בעלמו עקבותיהם. הם אבדו ללא הד וללא זכר... רק האלהים בשמים הזרי הטאטרה האלה השותקים יכולים, אולי, לספר לנו מה קרת אתם. ובלילה, משהבריק פתאום הברק, כאילו ראיתם חיים לנגד עיני. אבל ידעתי כי אלה הם תעתועי־דמיון לילי. והמציאות היא: הם אינם.

of his fight against the Holocaust in Bialystok in a very modest description he sent to the Yalkut from Germany.

One of those whom Busse rescued, Haika Grossman, has to add a number of details on Otto Busse, the wonderful man, the believer and helper and his deeds.

Menashe Rosenberg describes a rescue operation carried out by Non-Jews. He went to visit the little Danish township of Gilleleje to find out additional details on that ervellous episode. He also took a number of pictures on the spot and found one of the active members fo the Danish underground.

This man is Gilbert Lassen, who, to this day lives at Gilleleje. He relates his activities in the Anti-Nazi underground from the Spring of 1943 to the Summer of 1944. In his article you'll find a great many facts and details on the methods in use in those days and on the connections with non-occupied territory (Sweden) which centered around the operation to rescue Danish Jews.

Source Material and Testimonial

The history of the Jews of Munkacs during the World War is being told from a direct source: Eliahu Rubin, director of the Hebrew Gymnasium until it was liquidated. It is testimony on relations within the Jewish community and it's leaders and it also shows the more and more deteriorating attitude of the Hungarian Government which reached it's climax in the general expulsion to Auschwitz in May 1944. In this testimony we see the leaders of the community on the background of the fate which overtook the whole of the Hungarian Jewry and the inhabitants of Munkacs in particular. The record brings to life the atmosphere and the cruel circumstances: persecution and finally transportation to the extermination camp.

Testimony from a different source brings Joseph Kisner, who tells of the days of terror in Lwow that began with Operation Barbarossa and went on until the city was retaken by the Red Army. On the 22nd of June, 1941, Nazi terror took place of normal, quiet life. Personal adroitness helped the author to escape the "Actions" at Lwow and brought him to Hawn-Ruska. After several flights in both directions between these two places he found a haven of refuge in a country-house, belonging to a transport company in one of the suburbs of Lwow — until, on the 27th of July, 1944, the first Russian soldier reappeared.

Books

Yehuda Bauer reviews a recently published book by Eliahu Ben-Eliaar, "Foreign Policy of the Third Reich and the Jews", and he finds it an **astounding book**: No sources are mentioned and there is contradiction between contents and title. He finds exaggerations and errors; no mention is made of how German Jews reacted. The author maintains — says the reviewer — that Hitler used Antisemitism as a political means to achieve domination over Europe.